

S&D THEMA

JONG EN TOCH BOOS. PROMOVENDI OVER HEDENDAAGS NEOLIBERALISME

Links laat het afweten in het ontleden van het neoliberalisme, vindt de jeugd. De PvdA is te makkelijk meegegaan in het verhaal dat deregulering goed voor iedereen is en dat marktwerking alle kwalen oplost. De prijs wordt nog altijd betaald. Maar het is nog niet te laat, stellen **NAOMI WOLTRING, LARS CORNELISSEN & JAN OVERWIJK** op de volgende bladzijden. Er zijn alternatieve ideeën genoeg – let wel, ideeën. Het is een kwestie van lange adem om daar ook verkiezingen mee te winnen.

Lessen uit het neoliberalisme: repolitiseer de *civil society*

Wat is oud en wat is nieuw in het hedendaagse debat over neoliberalisme? Afgelopen jaar verschenen twee boeken over neoliberalisme: een geschiedenis van de invloed van liberaal beleid in met name Centraal- en Oost-Europa sinds 1989 en een aanzet voor een politieke agenda die voorbij Trump en het neoliberalisme gaat. Wat voegen ze toe aan de bestaande literatuur?

NAOMI WOLTRING

Promovendus aan de Universiteit Utrecht

Veel studies over neoliberalisme zijn óf ideeëngeschiedenissen die cirkelen rondom de Mont Pèlerin Society óf ze vormen meer of minder geëngageerde theoretische verhandelingen over wat er mis is met het neoliberalisme en hoe het verder moet. In de eerste categorie schreef historicus Angus Burgin bijvoorbeeld *The Great Persuasion* (2012): een vlot leesbare studie over de ideële getijdenstromingen binnen de Mont Pèlerin Society. Hayek richtte deze internationale neoliberale denktank op vanuit de gedachte dat ‘ideeën consequenties hebben’.

De Mont Pèlerin Society was, zoals bekend, een internationale denktank, opgericht met het doel om het naoorlogse liberalisme te vernieuwen. Het liberalisme had na vijftien jaar crisis en oorlog afgedaan, en het was duidelijk dat de overheid – wat haar naoorlogse rol ook mocht zijn – in elk geval iets moest doen. Daarnaast was het inbedden van het markt-

mechanisme binnen een liberale sociale filosofie een belangrijk doel.¹

Dat bleek moeilijk. Begin jaren zestig tekende zich na een intern conflict binnen de Mont Pèlerin Society een scheiding der geesten af, deels doordat een specifieke variant van liberaal denken de wind in de zeilen kreeg: die van Milton Friedman. Dat was mede te danken aan de institutionele context waarin Friedmans carrière en die van andere pro-vrije-markt-intellectuelen verliep, aldus Burgin. Friedmans carrière als publieke intellectueel werd gesteund, gestimuleerd en voortgestuwd door instituties, fondsen en denktanks die vrijemarktideeën wilden verspreiden, zoals het Volker Fund.² Was Milton Friedman in de beginjaren van de Mont Pèlerin Society nog vrij onzichtbaar geweest, vanaf de jaren zestig werd zijn carrière als *public intellectual* een groot succes. Hoe succesvol Friedman ook werd, het eendimensionale

Naomi Woltring *Lessen uit het neoliberalisme: repolitiseer de civil society*

vrijemarktdenken bevredigde de leden van De Mont Pèlerin Society niet. In de jaren zeventig kwam er daarom weer aandacht voor een sociale filosofie in de vorm van 'moreel kapitaal'.

Het is jammer dat Burgin niet verder ingaat op de ideeënontwikkeling binnen de groep neoliberalen die in de jaren zestig de Mont Pèlerin Society verliet. Dat had een breder beeld van de ontwikkeling van het neoliberalisme geschetst dat wat minder hangt op de Mont Pèlerin Society als institutie. De overeenkomsten tussen de Mont Pèlerin Society en de afgescheiden groep (markten willen maken) en de invloed op bijvoorbeeld de Europese Unie blijven zo buiten beschouwing. Hoewel het impliciete motto van Burgins boek was dat ideeën consequenties hebben, gaat Burgin niet in op welke *politieke* consequenties die ideeën dan precies hebben. Hij maakt zich wat dat betreft ook te makkelijk af van de sympathie van neoliberalen als Hayek voor het regime van Pinochet en 'transitionele dictatuur'.³ Hoe de relatie tussen ideeën en beleid ligt, wordt evenmin helder, en dat geldt ook voor de politieke dominantie van de neoconservatieven in de jaren nul en hoe dat zich verhoudt tot neoliberalisme.

Een mooi voorbeeld uit de andere categorie (wat is er mis met neoliberalisme) is *The strange non-death of neoliberalism* (2011) van politicoloog Colin Crouch. Het boek biedt een helder overzicht van hoe liberaal marktfalen tot 'state capture' door grote corporaties leidt. Na de financiële crisis van 2008 bleek dat banken te groot waren geworden om om te vallen. Nadat banken gered moesten worden met overheidssteun, terwijl markt en overheid in de voorgaande jaren sowieso al steeds meer verstrengeld waren geraakt, werd steeds meer duidelijk hoezeer bedrijven sleutelactoren waren geworden in de westerse democratie, zonder dat zij democratisch werden gecontroleerd. Crouch constateert dat neoliberalisme niet leidt tot dominantie van de markt, maar tot dominantie van enkele megabedrijven. Zij perken de

macht van de overheid in en draaien de democratie de nek om.

Crouch zocht zijn heil daarom in maatschappelijk verantwoord ondernemen. Omdat de overheid ingekapseld is door grote bedrijven, kunnen we tot op zekere hoogte een nieuwe publieke sfeer creëren vanuit de 'civil society', aldus Crouch, en bedrijven aanspreken op hun verantwoordelijkheden. Dit gaat veel verder dan fair trade-hagelslag kopen: we moeten erkennen dat bedrijven politieke actoren zijn en hen dus zo aanspreken. Internationale verdragen, waaraan nu alleen staten gebonden zijn, zouden daarom bijvoorbeeld ook van toepassing moeten zijn op grote bedrijven.

Het verhaal is tot zover bekend (vijftien jaar geleden schreven Naomi Klein en Noreena Hertz ook al over de macht van grote bedrijven en hun 'stille overname' van de staat), maar is niet vaak zo helder en zo stap voor stap principieel beargumenteerd als door Crouch. Crouch is bijvoorbeeld bijzonder verhelderend over de problemen met aanbestedingen – alfa en omega van de decentralisaties in onze verzorgingsstaat. Politici die een debat voorbereiden over marktwerking (of over de gedochten die mengvormen van markt en staat soms opleveren), kunnen hun voordeel doen met dit boek.⁴

Neoliberale experimenten in Midden- en Oost-Europa

Dan de nieuwe literatuur. Een boek waarin de politieke consequenties van neoliberale ideeën en de praktische consequenties van liberaal geïnspireerd beleid wél centraal staan, is *Europe since 1989* (Engelse vertaling 2016) van de Oostenrijkse historicus Philipp Ther. Nieuw aan zijn benadering is een zakelijke beoordeling van de beleidseffecten van neoliberalisme, zonder neoliberalisme als iets verderfelijks weg te zetten. Hij stelt neoliberalisme min of meer gelijk aan de Washington Consensus, wat operationeel best te verdedigen is, maar tegelijk

Naomi Woltring *Lessen uit het neoliberalisme: repolitiseer de civil society*

afbreuk doet aan de lange geschiedenis en ideale wortels van het neoliberalisme. Op de rol van het neoliberalisme bij de vormgeving van de EU gaat hij niet in, terwijl die er wel degelijk was en is.

Ther richt zich vooral op Midden- en Oost-Europa – de nieuwe lidstaten van de Europese Unie die na de val van de Muur en het scheuren van het IJzeren Gordijn experimenteelgebieden werden voor beleid van bezuinigen, privatiseren en dereguleren ('Washington Consensus') onder begeleiding van de trojka IMF, Wereldbank en Europese Unie (een anders samengestelde trojka dan de huidige). De resultaten waren desastreus: in Polen bijvoorbeeld kromp het bnp met 18%, met een werkloosheidscijfer van 13,5% tot gevolg. 'De hervormingen waren als een bad koud water waarin iedereen sprong zonder te weten hoe ze moesten zwemmen. Omdat geleidelijkheid had gefaald met de perestrojka, de "Derde Weg" in diskrediet was geraakt door de desintegratie van Joegoslavië en de westerse verzorgingsstaat te duur was, was neoliberalisme de enige drijvende reddingsboei in het zwembad. De hervormers zagen geen andere keuze dan zich eraan vast te klampen.'⁵

Toen er na een periode van zware economische krimp, massawerkeloosheid, emigratie en dalende levensverwachtingen weer groei kwam, was die volgens de analisten te danken aan de neoliberale hervormingen en volgde een tweede golf van nog radicalere neoliberale hervormingen. Maar toen kwam de financiële crisis. Landen die minder radicaal liberaal beleid gevoerd hadden en minder dreven op directe buitenlandse vastgoedinvesteringen en private leningen, bleken het beste in staat te zijn om nog iets van neokeynesiaans crisisbeleid te voeren en de pijnlijke effecten voor de bevolking te dempen. Dat was een belangrijk leerpunt voor de toepassing van liberaal beleid in de oudere lidstaten van de EU in Noord- en West-Europa.

Ther laat zien dat het EU-beleid is geweest dat de sociale kosten van de transformatie nog

enigszins dragelijk heeft gemaakt. Hij geeft meerdere malen aan dat de EU daarom niet als liberaal project gezien kan worden: de cohesiefondsen die de landen tijdens het toetredingsproces ter beschikking stonden moeten eerder gezien worden als een Marshallplan voor Centraal- en Oost-Europa. Hij stelt de terecht en pijnlijke vraag waarom er na 2008 geen vergelijkbare fondsen aan Zuid-Europa ter beschikking gesteld zijn om de economie daar weer op de rails te krijgen, bijvoorbeeld door te investeren in zonne-energie.

Neoliberaal beleid maakte snelle transformatie van onderop nodig, maar daarvoor zijn 'human capital' en sociale hulpbronnen nodig die alleen over lange tijd ontwikkeld kunnen worden. Waar deze hulpbronnen en het sociaal kapitaal aanwezig waren, werden de ondernemende mensen zzp'er en zorgen zij op termijn voor economische ontwikkeling. In het herenigde Duitsland was dat lastig, omdat de meest kansrijken uit de voormalige DDR vertrokken naar voormalige BDR en zo de DDR de vooruitgang ontzegden die uit hun ondernemingszin voortkwam.

Thers perspectief op de geschiedenis is nieuw: hij onderzoekt niet alleen de invloed van West- op Oost-Europa, maar ook andersom. De blik van historici is te lang bepaald door de eenzijdige transformatie van Centraal- en Oost-Europa, stelt Ther. Hij plaatst daar het begrip 'co-transformatie' tegenover: niet alleen de transformatie van Oost-, maar ook van West-Europa. De interne markt (vrij verkeer van personen en goederen) maakt dat de neoliberale transformatie na een testfase in Centraal- en Oost-Europa ook naar West-Europa komt, bijvoorbeeld waar het loon en andere arbeidsvoorwaarden betreft. Toch heeft de uitbreiding West-Europa al met al vooral welvaart opgeleverd. Aan de vraag hoe die welvaart binnen West-Europa verdeeld wordt, de winnaars en de verliezers van de globalisering, waagt hij zich echter niet.

Ther schreef met *Europe since 1989* een ja- loersmakend goed boek. Niet alleen omdat

Naomi Woltring *Lessen uit het neoliberalisme: repolitiseer de civil society*

het uiterst leesbaar, betrokken en voorzien is van een enorme hoeveelheid details, maar ook omdat hij die details door observaties ter plekke (reizen, studiebezoeken) en dankzij een grote talenkennis verkregen moet hebben. Wie in Nederland heeft er ooit gehoord van de 'privatiseringspoëzie' die in 1993 in de Poolse kranten stond?⁶ Wie wist er dat in de lente van 1990 in Poolse badkamers ostentatief toiletartikelen tentoongesteld werden en in de toiletten van Praagse restaurants wc-rollen vastgeketend werden ten teken van rijkdom en schaarste?⁷ Het is een plezier om te lezen en het kan dienen als voorbeeld van hoe de vermenging van werk en privé (of: van je hobby je werk maken) tot een mooi boek kan leiden.

Het 'nee' voorbij

Journaliste en activiste Naomi Klein gaat in haar nieuwe boek *No Is Not Enough* (2017)⁸ verder waar Crouch ophoudt: ze schetst een agenda voor links en roept sociale bewegingen op om samen te werken aan een politieke agenda die het verzuilde activisme overstijgt, om zo samen de politieke agenda te beïnvloeden en zo mogelijk te bepalen.

Volgens Klein is de verkiezing van Trump de apotheose van het neoliberalisme. In zijn persoon komen drie elementen samen: *state capture* door megabedrijven (zoals The Trump Organization), de dominantie van lege merken (het merk Trump) en het aangrijpen van crises voor nog meer neoliberaal beleid (uitgevoerd door megabedrijven met als doel meer winst voor henzelf). Trumps verkiezing was mogelijk omdat links er niet in is geslaagd om een overkoepelende analyse te presenteren van de samenhangende problematiek van discriminatie, ongelijkheid en klimaatverandering, aldus Klein. En dat terwijl het een paar seconden voor twaalf is voordat een desastreuze klimaatverandering onomkeerbaar wordt. Rechts profiteerde daarvan door de boosheid over de oneerlijke gevolgen van de globalisering niet weg te poetsen, maar toe te schrijven aan migran-

ten en daar de giftige mix van vrouwenhaat, vreemdelingenhaat en haat tegenover seksuele minderheden aan toe te voegen.

Kleins boek is een synthese van haar eerdere werk (*No Logo*, *The Shock Doctrine* en *This Changes Everything*), gekoppeld aan en toegepast op de verkiezing van Trump. Ze laat zien dat Trump en veel van de door hem benoemde officials volkomen amorele profiteurs en uitbuiters van andermans misère zijn. Als het even nodig is, scheppen ze een crisis waardoor ze verwarring en angst zaaien en nog meer publieke diensten kunnen privatiseren voor hun eigen gewin. De kleptocraten rondom Trump verdienen er zelf het meeste aan. Klein biedt een overtuigend kader om de regering-Trump mee te begrijpen. De constante schandalen rond zijn team vormen een realityshow in het Witte Huis die de aandacht afleidt van wat er daadwerkelijk gebeurt: een totale uitverkoop van de publieke sector, wereldwijd onrust stoken zodat de olieprijs omhooggaat en oliebedrijven meer winst kunnen maken, wat leidt tot nog desastreuzere klimaatverandering en vluchtelingenstromen, maar waar de Trumpiaanse elite geen last van heeft omdat zij wel een eigen *gated community* in de bergen laten bouwen waar ze met een eigen vliegtuig naartoe vluchten mocht dat nodig zijn.

Gelukkig wordt niet alles bepaald door de Amerikaanse president. Klein doet een aanzet voor een nieuwe linkse agenda die het neoliberalisme moet overwinnen.⁹ Voorafgaand aan de Canadese verkiezingen die Justin Trudeau premier maakten, kwamen Canadese activisten en sociale bewegingen bijeen om een manifest te schrijven waarvan zij hoopten dat kandidaten van verschillende politieke partijen het zouden omarmen: het *Leap-manifest* (*leap* betekent sprong). Met het manifest wilden activisten een programma bieden waar ze politici aan konden houden.¹⁰ Ze wilden een einde maken aan de moraal van dominantie en competitie en plaatsen daar een democratische moraal van samenwerken

Naomi Woltring *Lessen uit het neoliberalisme: repolitiseer de civil society*

en zorgdragen voor de aarde tegenover. Het manifest verbindt klimaatverandering, ongelijkheid, discriminatie en de positie van de oorspronkelijke bevolking van Canada aan het economische systeem en doet beleidsvoorstellen. Canada moet zo snel als technologisch mogelijk een groene revolutie doormaken: spoor in plaats van asfalt, duurzame energie opwekken in energiecoöperaties. Het manifest geeft een interessante herdefinitie van groene banen. De banen met de minste CO₂-uitstoot zijn banen in de zorg en in het onderwijs: in grote meerderheid door vrouwen uitgevoerd en onderbetaald werk. Ook dat zijn groene banen.

Klein schrijft al meer dan vijftien jaar over deze onderwerpen en had al die tijd een punt. Hoe kan het dat haar boeken, hoewel ze wel rimpelingen veroorzaken in het publieke debat,¹¹ politiek gezien toch doodslaan? Roept ze het over zichzelf af? Of is het de schuld van zittend links – omdat het pluche lekker zit?¹² Omdat ook linkse politici er onbewust in grote meerderheid van uitgaan dat met een beetje herverdeling de meritocratie best goed werkt? Is het omdat links de logica van competitie en dominantie heeft omarmd na het loslaten van een eigen economische analyse en daardoor de taal en het denkkader ontbeert om andere kritiek uit te oefenen dan wat sputteren over excessen?

Lessen voor links

Misschien bevindt links zich nu in een vergelijkbare fase als de neoliberalen kort na de Tweede Wereldoorlog.¹³ Burgin laat zien dat neoliberalen het konden: met doorzettingsvermogen, organisatiekracht en het bijeenprokkelen van fondsen hun ideeën er politiek toe laten doen. Een belangrijk verschil met links is natuurlijk dat er bedrijven en fondsen waren die belang hadden bij een vrijemarktpolitiek en er daarom in wilden investeren. Links moet het niet hebben van dat soort fondsen, maar van massa maken. En

omdat links die internationale instituties in principe al heeft – de Partij van Europese Sociaal-Democraten (PES), de Progressive Alliance, de wereldwijde vakbondskoepel ITUC, de internationale natuurvrienden FNI – zou je verwachten dat links een voorsprong heeft op de naoorlogse neoliberalen. Maar omdat de sociale bewegingen waar de instituties op dreven veranderd zijn, omdat de instituties vaak opgesloten zitten in hun eigen gelijk en omdat ze de neoliberale logica soms onbewust geïnternaliseerd hebben, redt links het niet met alleen die instituties.

De trojka walste over idealen uit de revoluties van 1989 heen met liberaal hervormingsbeleid

Ther, Crouch en Klein wijzen alle drie op de noodzaak van het politiseren van de *civil society*. Ther beschrijft hoe de Muur kon vallen en de communistische regimes hun legitimiteit konden verliezen dankzij protesten georganiseerd vanuit de civil society (vakbonden, milieugroeperingen en kerken). Binnen de civil society waren plannen over democratisering van onderwijs, meer participatieve democratie, milieubescherming en herverdeling. De idealen uit de revoluties van 1989 hebben nauwelijks weerklank gevonden – de trojka walste eroverheen met liberaal hervormingsbeleid en het einde van de geschiedenis was immers al aangebroken. Wellicht waren de plannen utopisch, maar zonder utopisch denken, zonder hoop op echte verandering, overwinnen mensen hun angsten niet en engageren zij zich niet. Wat ervan terecht kwam stemt wat mismoedig. Maar scepticisme en mismoedigheid zijn

Naomi Woltring *Lessen uit het neoliberalisme: repolitiseer de civil society*

misschien een voorrecht van mensen die het toch al comfortabel hebben.

Ther pleit voor een Europa als sociale markteconomie,¹⁴ met Oekraïne als lid, en investeringen in zonne-energie in de Zuid-Europese landen waar fundamentele hervormingen en perspectief nodig zijn. Een sociale markteconomie is natuurlijk zelf al een compromis tussen arbeid en kapitaal - en zolang vervuiling en uitputting niet effectief worden tegen-

gegaan ook een compromis met het milieu. Zonder utopische idealen zal een compromis niet bereikt worden. Het past daarom niet om sceptisch te zijn over pogingen als *The Leap* en linkse samenwerking: die zijn broodnodig om desastreuze klimaatverandering af te wenden en te werken aan een rechtvaardigere samenleving in plaats van een waarin de superrijken het redden en anderen verdrinken of verdrogen.

Noten

- 1 Burgin, 2012, p. 103
- 2 '[I]nstitutions like the Volker Fund and the Mont Pèlerin Society are the venture capitalists of the intellectual world, allocating a broad dispersion of small investments with an extended time horizon and an understanding that one spectacular success can compensate for the toll of many minor failures' (Burgin, 2012, pp. 174-5).
- 3 Zie bijvoorbeeld de blogposts van hoogleraar Corey Robin (coreyrobin.com/2012/07/18/when-hayek-met-pinochet/) en Andrew Farrant, Edward McPhail & Sebastian Berger, 'Preventing the "Abuses" of Democracy: Hayek, the "Military Usurper" and Transitional Dictatorship in Chile?', *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 71, No. 3 (July 2012), 513-538.
- 4 Thuiszorg of het vervoer van mensen met een beperking zien we als overheidstaken omdat de markt dat niet vanzelf op een rechtvaardige manier regelt. Thuiszorg of gehandicaptenvervoer dat rechtstreeks door de overheid wordt verzorgd zou inefficiënt en bureaucratisch zijn en geen rekening houden met de wensen van de cliënten. Daar-

- om zijn er marktprincipes toegepast op deze publieke dienstverlening en wordt het tegenwoordig aanbesteed. De overheid schrijft een tender uit waarop verschillende aanbieders mogen reageren. Het probleem hiervan is dat de markt alleen bestaat op het moment van de onderhandelingen over contracten (en gezien de complexiteit van die contracten is het zelfs de vraag of er dan echt sprake is van ideaaltypische marktwerking) (p. 87). Als de contracten eenmaal gesloten is, is er geen markt meer. Bovendien ontstaan er bedrijven met als core business het binnenslepen van overheidscontracten. Met de daadwerkelijke kwaliteiten van de aanbieders (dicht bij de cliënten, kennis van de doelgroep) heeft dat weinig te maken.
- 5 Ther, 2016, p. 82 (mijn vertaling).
- 6 Ibid., p. 175.
- 7 Ibid., pp. 166-7.
- 8 Ned. vertaling *Nee is niet genoeg. Tegen Trumps shockpolitiek, voor de wereld die we nodig hebben* (2017, Singel uitgeverijen).
- 9 Rond de eeuwwisseling leek dat eerder even te lukken toen de andersglobaliseringsbeweging momentum kreeg, maar toen kwam 11 septem-

- ber. De agenda van de andersglobaliseringsbeweging was voor veel mensen niet helder genoeg, wat het mogelijk maakte om haar af te schilderen als antiglobaliseringsbeweging.
- 10 Klein citeert historicus Howard Zinn: 'What matters most is not who is sitting in the White House, but "who is sitting in" - and who is marching outside the White House, pushing for change.'
- 11 En Lillianne Ploumens textielconvenant misschien wel beïnvloed is door het uitwisselen van telefoonnummers met Klein na een debat in Felix Meritis in 2007 bij het verschijnen van *The Shock Doctrine?*
- 12 Klein rekent af met het incrementalisme (stap voor stap beleidsmatig veranderingen doorvoeren) dat centrum-linkse partijen kenmerkt. Centrum-linkse politici zeggen dan wel tegen de linkse activisten dat ze best wat radicaler beleid willen, 'maar het electoraat wil dat niet'. Toen Obama na zijn eerste verkiezing de macht had om de Amerikaanse auto-industrie te vergroenen en het bankensysteem te hervormen, deden de Democraten dat toch niet. Blijkbaar had de crisis het markt-

Naomi Woltring *Lessen uit het neoliberalisme: repolitiseer de civil society*

falen niet overtuigend genoeg aangetoond en waren de Democraten gewoon niet overtuigd van de noodzaak en mogelijkheid van ander

13 beleid. Of ze wilden het eigenlijk niet.
Deze gedachte ontleen ik aan Bram Mellink. Ik wil hem hartelijk bedanken voor het

14 meedenken over dit artikel.
De term sociale markteconomie heeft vele betekenissen. Ik ga er hier van uit dat Ther niet de neoliberale variant bedoelt.

De strijd om efficiëntie

Er valt niks ‘beter uit te leggen’ na de nederlaag van afgelopen maart. Er valt alleen maar beter beleid te maken. Om te beginnen door niet mee te gaan in de veronderstelling dat de markt efficiënt is, maar een eigen verhaal over doelmatigheid te vertellen. Efficiënt is: sociaal-economische gelijkheid in plaats van ongelijkheid; geborgenheid in plaats van flexibiliteit van arbeid; samenwerking in plaats van concurrentie; een groene in plaats van een grijze economie.

JAN OVERWIJK

Promovendus in de sociale filosofie aan de Universiteit van Amsterdam

Toen Lodewijk Asscher op de uitslagenavond van de afgelopen verkiezingen de doffe gezichten van sociaal-democratisch Nederland toesprak, stelde hij de volgende diagnose: de nederlaag was te wijten aan een communicatieprobleem. ‘Wij zijn er niet in geslaagd om met onze resultaten uit het kabinet en met onze plannen voor de komende jaren al onze kiezers te overtuigen’, verklaarde hij. Voor de verdwenen PvdA-kiezers is het echter moeilijk te bevatten wat er beter gecommuniceerd had moeten worden. Had de verdere afbraak van de verzorgingsstaat in naam van het ‘staatshuishoudboekje’ fraaier verwoord moeten worden? Of vroegen Dijsselbloems belastingdeals met het grootkapitaal en de verlaging van de winstbelasting om een nettere verpakking? Misschien had men voor de uitleg van Bussemakers invoering van het leenstelsel een ander lettertype moeten kiezen. Bovendien blijft het de vraag waar we de oorzaak van Asschers afstraffing moeten zoeken wat betreft zijn ingrijpende hervormin-

gen in de fragiele financiële sector. Daar viel namelijk überhaupt weinig te communiceren.

Hopelijk zal de partijleiding de komende tijd wat grondiger reflecteren op haar verlies. De neergang van de sociaal-democratie in Nederland is niet het resultaat van een communicatieprobleem, maar van een diep ideologisch defect. Dat defect ligt besloten in de ideologie van de Derde Weg die de PvdA sinds Kok in de jaren negentig is ingeslagen onder het voorwendsel hiermee juist haar ideologische veren af te schudden. Het cruciale probleem van deze ‘post-ideologische’ ideologie is dat ze een centraal-rechts dogma onderschrijft, namelijk dat het marktmechanisme naar perfecte efficiëntie neigt. Het begrip efficiëntie raakt hiermee los van alle politieke strijd over de organisatie van onze samenleving; het idee van efficiënte sociale organisatie is zelf post-ideologisch geworden. Efficiëntie valt immers simpelweg samen met het idee van de ‘vrije markt’. De keerzijde hiervan is dat elke links-ideologische ingreep in die vrije

Jan Overwijk *De strijd om efficiëntie*

markt per definitie inefficiënt moet zijn. Post-ideologisch en inefficiënt dus. Het is moeilijk te bedenken wat de PvdA nu beter karakteriseert dan dat.

Door weer expliciet een verhaal te formuleren wint de PvdA dubbel: een politieke ideologie én een claim op efficiënte maatschappijorganisatie

Ik wil de PvdA hier daarom graag de suggestie doen om weer de politieke strijd rond het begrip efficiëntie aan te gaan. Dat kan ze – verrassend genoeg – doen door weer uitdrukkelijk te vertrekken vanuit een politiek verhaal gebaseerd op een set kernwaarden: een overtuigende ideologie. Efficiëntie valt namelijk helemaal niet te begrijpen buiten een dergelijke ideologie, maar krijgt pas betekenis binnen een ideologisch raamwerk. Door weer expliciet een verhaal te formuleren kan de PvdA dubbel winnen: een politieke ideologie én een claim op efficiënte maatschappijorganisatie.

Efficiëntie speelt een hoofdrol in de politiek sinds de val van de Muur in 1989. Vanaf de politieke bühne wordt voortdurend gesproken over koopkrachtplaatjes, bbp en economische groei. De centrale vraag is steeds: hoe wordt BV Nederland efficiënter? Als je deze metafoor serieus neemt en onze samenleving als bedrijf ziet, kan het antwoord alleen maar zijn: goed bestuurswerk, slimme oplossingen en politici die hun verantwoordelijkheid nemen. Het zijn precies de holle frasen die we te vaak hebben gehoord in de verkiezingscampagne van Asscher. Maar zelden wordt met deze be-

drijfsmetafoor *zelf* rigoureus gebroken. Zelden wordt gevraagd wat efficiëntie eigenlijk is, waarom het van belang is en wat het voor de Partij van de Arbeid betekent. Efficiëntie zelf wordt nooit tot politiek thema gemaakt, het is zelf nooit onderdeel van politieke strijd. Voor politici van links tot rechts is namelijk zonneklaar wat efficiënt is: de kapitalistische markt.

Dat het marktmechanisme efficiënter is dan welk organisatiemechanisme dan ook, heeft de geschiedenis immers wel uitgewezen. Het kapitalisme, zo gaat het verhaal, heeft de grote strijd om 20ste-eeuwse ideologieën gewonnen vanwege een eenvoudige reden: *it delivers the goods*. En dat is bovendien geen historisch toeval. Dat leren we althans van de neoklassieke economie, een stroming die bijkans een monopolie op de economische wetenschap heeft. Volgens economen van deze stroming behoort efficiëntie tot de essentie van het marktmechanisme: het rationeel nastreven van het eigenbelang op microniveau leidt tot een harmonieus evenwicht van vraag en aanbod op macroniveau. Anders gezegd: als individuen zich louter laten leiden door efficiëntie, zal er collectief een zo efficiënt mogelijke verdeling van middelen volgen. We kunnen wel zeggen: de kapitalistische markt is een efficiëntiemachine.

Goed landsbestuur bestaat er sinds de jaren negentig dan ook vooral in om die efficiëntiemachine in elke denkbare uithoek van onze samenleving te installeren. Of dat nou in de zorg, op het spoor of in de sociale huursector is. Zo waren het de Paarse (post-ideologische) kabinetten van Kok die in de jaren negentig de NS privatiserden. Deze expansie van marktwerking is de crux van het neoliberalisme. Volgens dat neoliberalisme ontstaan en functioneren markten niet zomaar vanzelf, maar moeten deze actief door de staat worden gecreëerd, onderhouden en, ja, gemanaged. Politiek bestaat dus met name uit het creëren en effectief beheren van de talloze efficiëntiemachines die overal in onze maatschappij

Jan Overwijk *De strijd om efficiëntie*

staan te draaien. Uit de verkiezingscampagne van Asscher krijgen we de indruk dat de PvdA deze beheerklus keurig heeft geklaard.

Sinds de val van de Muur heeft de PvdA dus het centraal-rechtse, neoliberale dogma geaccepteerd: de markt is een efficiëntiemachine. Het links van de Derde Weg ziet het daarom niet langer als zijn taak om een politiek-economisch programma tegenover het kapitalisme te stellen. Het beste wat het kan doen is dat kapitalisme van een menselijk gezicht voorzien door een beetje te herverdelen nadat de efficiëntiemachine haar werk heeft gedaan in het genereren van zoveel mogelijk welvaart. Links heeft daarmee niet langer een eigen verhaal, maar probeert nog slechts de scherpe randjes van het kapitalisme af te vijlen. Want ja, wat stel je tegenover een efficiëntiemachine? Met een trekschuit win je het nu eenmaal niet van een stoomtrein. De geschiedenis heeft gesproken: 'There is no alternative'.

Het verklaart de braafheid in de taal van Asscher, Samsom en Dijsselbloem. Ze achten zich machteloos tegenover de doorstomende efficiëntietrein van het vrijemarktkapitalisme. Je kunt lang of kort over idealen praten, maar uiteindelijk moet je volgens Dijsselbloem pragmatisch¹ en realistisch² zijn. En de realiteit wordt nu eenmaal gedictieerd door de wetten van de efficiëntie, die toevallig precies samenvallen met de wetten van het vrijemarktkapitalisme. Het verklaart bovendien waarom partijleider Asscher in een opiniëartikel kan stellen dat de desastreuze bezuinigingspakketten van de afgelopen jaren 'noodzakelijk waren maar geen PvdA-beleid'³. Hier lijkt iemand te schrijven die niet gelooft aan politieke alternatieven.

We zien hetzelfde leitmotiv in het verkiezingsprogramma van de PvdA. Daar staat te lezen dat het 'marktdenken' binnen de publieke sector weliswaar 'meer efficiëntie' heeft opgeleverd, maar dat het is 'doorgeslagen' en er nu meer nadruk op 'publieke waarden' dient te komen.⁴ Die waarden, de ideologie van de PvdA, staan dus haaks op efficiëntie. Minder

waarden is meer efficiëntie, meer waarden is minder efficiëntie. Het is de logische eindbestemming van de Derde Weg: als de markt een efficiëntiemachine is, dan betekent ieder ideologisch ingrijpen in die machine efficiëntieverlies. Vandaar dat de PvdA het pas nu weer aandurft om haar 'publieke waarden' voor het voetlicht te brengen: de 'boekhouding' is op orde en kan weer tegen een stootje. Dat wil zeggen: de staatskas kan eindelijk de linkse luxe die ideologie heet weer verdragen.

Deze tegenstelling tussen publieke waarden en efficiëntie doet denken aan het gedachtegoed van Max Weber, een van de grondleggers van de sociologie aan het einde van de 19de eeuw. In Webers denken staan techniek (efficiëntie) en politiek (publieke waarden) ideaaltypisch tegenover elkaar: in laatste instantie zijn deze twee redeneervormen niet met elkaar te rijmen. De PvdA accepteert nu eerst deze tegenstelling en erkent vervolgens dat de organisatietechniek van marktwerking simpelweg de meest efficiënte is. Let wel: dat laatste is hier dus geen politieke zet, maar een technische vaststelling. Politiek gaat immers niet over efficiëntie, dat laat zich gewoon berekenen. Het fundamentele probleem voor de PvdA wordt daarmee dat ze is gaan geloven dat elk ingrijpen in die markttechniek op basis van publieke waarden een efficiëntieverlies zal opleveren. Rechtvaardigheid kost geld.

Kort gezegd: de PvdA zit in een 'trade-off'-positie. Alles wat ze voorstelt in het licht van solidariteit en rechtvaardigheid moet afbreuk doen aan welvaart en efficiëntie. Dus: Bildung? Dat klinkt goed, maar hoe betalen we dat? Een groene economie? Yes! Maar wie pakt de rekening? Nivellering? Een feestje! Maar hoe ondervangen we het welvaartsverlies? Het is het een of het ander. Dat is, in een notendop, het grote probleem van de Partij van de Arbeid. Ze heeft geen eigen verhaal meer, maar heeft zich neergelegd bij krabbelwerk in de marges van het rechtse geschrift. En alles wat ze vanuit die marges voorstelt lijkt van meet af aan onbetaalbaar, onrealistisch en: inefficiënt.

Jan Overwijk *De strijd om efficiëntie*

Elektrische auto's en bitcoin: de strijd om efficiëntie

Om uit deze trade-off-positie te komen moeten we kijken naar de scherpe tegenstelling tussen techniek en politiek. Want is deze tegenstelling eigenlijk wel zo hard? Concreet gezegd: brengt een beroep op politieke waarden automatisch een efficiëntievermindering met zich mee? Saboteer je met meer rechtvaardigheid altijd de techniek van de markt? Het antwoord is volmondig nee.

Onderzoek in de techniek sociologie wijst uit dat techniek en haar ontwikkeling helemaal niet puur te begrijpen valt vanuit efficiëntie, maar altijd is doorspekt met politieke waarden en strijd. Dat lijkt misschien vreemd, want we zijn geneigd te denken: de trekschuit is vervangen door de stoomtrein omdat die laatste simpelweg efficiënter was. Anders hadden we nu wel trekschuiten gehad. Dit is ook de reden dat we nu geen communisme meer hebben. Het is nu eenmaal niet efficiënt om met z'n vijven achter de kassa te staan. Techniek en efficiëntie, zo denken we, zijn geen kwestie van politiek. Die indruk krijgen we bijvoorbeeld ook als het CPB de partijprogramma's doorrekent, alsof van tevoren al vaststaat wat efficiënt is en alle partijen daar slechts een gooi naar doen. Als je echter gaat kijken naar de daadwerkelijke ontwikkeling van techniek, tekent een totaal ander beeld zich af.

Neem bijvoorbeeld de ontwikkeling van elektrische auto's. Weinig mensen weten dat er in de 19de en begin 20ste eeuw talloze elektrische auto's, vrachtwagens en taxi's door de Amerikaanse steden reden. In 1900 was de Electric Vehicle Company zelfs marktleider op de automarkt. Elektrische wagens waren dusdanig efficiënt dat ze succesvol konden concurreren met benzineauto's. Dat ze het uiteindelijk moesten afleggen tegen deze benzineauto's had niet zo veel te maken met de superieure chemische verbindingen in de benzinemotor, maar met maatschappelijke ontwikkelingen rondom de auto. Benzinevoertuigen kregen

vooral een efficiëntievoordeel door Henry Fords succesvolle experimenten met de lopende band, door de vraag naar oorlogsvoertuigen tijdens de Eerste Wereldoorlog en door het proces van suburbanisatie. De benzineauto voldeed beter aan nieuwe eisen die aan auto's werden gesteld en gold daardoor als efficiënter dan de elektrische auto.

Dit kleine voorbeeld illustreert dat alleen binnen een context van waarden, noden en wensen vast te stellen valt wat geldt als efficiënt, en dus welke techniek efficiënter is. Binnen onze huidige context lijkt het nu zo vanzelfsprekend dat de benzineauto efficiënter is dat we geneigd zijn te denken dat het wel in de objectieve aard van die techniek moet zitten. Hedendaagse voorstanders van elektrische auto's kampen daardoor ogenschijnlijk met dezelfde trade-off als de PvdA: elektrische auto's zijn weliswaar duurzaam, maar helaas gaat dat ten koste van efficiëntie. En dat is natuurlijk onzin. Binnen de context van duurzaamheid, urbanisatie, schone lucht en stille binnensteden zijn elektrische auto's juist verschrikkelijk efficiënt. De vraag naar efficiëntie is dus altijd direct al een politieke: efficiënt met betrekking tot wat? En voor wie?

Een ander, hedendaags voorbeeld: bitcoin. Bitcoin is een decentrale internetmunt die bestaat uit een protocol genaamd de 'blockchain'. Deze blockchain is een openbaar grootboek waarin alle bitcointransacties staan opgeslagen. Op dit moment is een politieke tweestrijd gaande over deze technologie, te weten over de grootte van de blokken van de blockchain. De huidige grootte van de blokken staat slechts een beperkte hoeveelheid transacties per seconde toe, maar zorgt er wel voor dat gewone bitcoingebruikers de gehele blockchain kunnen downloaden. Daardoor blijft het decentrale karakter van de munt gewaarborgd. De ene groep mensen, die bitcoin als alternatief ziet voor betalingsmiddelen als PayPal en Ideal, wil de blokgrootte nu vergroten, zodat bitcoin meer kapitaal kan verwerken. De andere groep, vooral

Jan Overwijk *De strijd om efficiëntie*

bestaande uit anarchisten, ziet bitcoin niet zozeer als alternatief voor PayPal, maar voor ge-centraliseerde valuta zoals de euro en de dollar. Zij zijn tegen het vergroten van de blokken, omdat het belangrijkste kenmerk van de bitcoin-techniek juist haar decentrale karakter is.

Er is hier dus een politieke strijd gaande over wat telt als efficiënt. Je kunt namelijk niet louter op technische gronden voorspellen hoe bitcoin zich verder zal ontwikkelen. De vraag is hier niet zozeer een technische: welke blok-grootte is efficiënter? De vraag is een politieke: wat willen we met bitcoin? Het antwoord op die laatste vraag zal bepalen welke techniek efficiënter wordt geacht. Naarmate het ecosysteem rondom de techniek mee verandert zal het verworpen alternatief steeds inefficiënter lijken, zoals we zagen bij de elektrische auto. De winnende techniek zal daarmee de politieke waarden van het winnende kamp én alle deugden van efficiëntie in zich dragen.

Hetzelfde geldt voor complexe organisatie-technieken. Neem bijvoorbeeld kinderarbeid in het 19de-eeuwse Europa. Het moet in eerste instantie zeer inefficiënt hebben geleken om die goedkope vorm van arbeid uit de fabrieken te weren en de hoogte van machines aan te passen aan volwassenen. Economen en fabriekseigenaren spoedden zich om bezwaar te maken tegen de voorgestelde reguleringen die een einde moesten maken aan kinderarbeid: ze zouden inflatoir werken. Anno 2017 zou echter niemand meer willen pleiten dat kinderen in fabrieken moeten werken: is er een groter efficiëntieverlies denkbaar? De reden daarvoor is dat we in de tussentijd een heel ander idee hebben gekregen van wat kind-zijn is. Kinderen zijn niet meer een vorm van arbeid, maar lerende mensen. De vraag was: wat is een kind? Zodoende hebben we ze naar school gestuurd en onze beroepsbevolking veel productiever gemaakt. Het antwoord op de vraag wat een kind is, heeft dus ook tot een ander antwoord geleid op de vraag wat efficiëntie is. We moeten constateren dat deze verandering ge-

paard is gegaan met een enorme efficiëntie-boost. Zodanig zelfs dat het moeilijk is een econoom te vinden die bereid is te zeggen dat de afschaffing van kinderarbeid op de arbeidsmarkt afbreuk doet aan efficiëntie, omdat het die markt minder vrij maakt.

Een pleidooi voor minder rendementsdenken leidt niet per definitie tot minder rendement

Wat telt als efficiëntie is dus altijd een kwestie van politiek. Dat geldt des te meer voor complexe organisatietechnieken zoals de kapitalistische markt of de communistische bureaucratie. We moeten daarom ook niet denken dat in de twintigste eeuw deze twee organisatietechnieken beide een gooi deden naar een objectieve maatstaf genaamd efficiëntie, en dat de markt uiteindelijk simpelweg efficiënter bleek. Ook hier zijn we vergeten dat het lange tijd onzeker was welke van de twee systemen efficiënter opereerde. Dat wil niet zeggen dat we weer probleemloos kunnen of moeten streven naar een communisme zoals de Sovjet-Unie dit organiseerde, wel dat de kapitalistische vrije markt niet het alleenrecht op efficiëntie kan claimen. Het betekent ook dat de PvdA niet hoeft mee te deinen op de golven van het neoliberalisme op straffe van efficiëntieverlies.

Webers tegenstelling tussen techniek en politiek, tussen efficiëntie en idealisme is een valse. Een linkse beleidsinterventie betekent niet automatisch een afname in efficiëntie; een pleidooi voor minder rendementsdenken leidt niet per definitie tot minder rendement. Er is wel degelijk een alternatief voor neoliberaal kapitalisme, de huidige vorm van kapita-

Jan Overwijk *De strijd om efficiëntie*

lisme. Er is *altijd* een alternatief. Er bestaat niet zoiets als een kapitalistische efficiëntiemachine. Voor zover die machine al bestaat is ze door en door politiek geladen, net als iedere andere machine. Efficiëntie is dus niet een waarde die voor rechts is gereserveerd en waar links altijd tegenop moet opboksen. Wat telt als efficiënt is een open vraag die pas antwoord kan krijgen binnen een specifiek ecosysteem van waarden. De PvdA zou de claim op efficiëntie weer tot inzet van haar politiek moeten maken. Niet *ondanks* maar juist *door* weer een overtuigende ideologie te formuleren.

Hoe de PvdA efficiëntie weer kan claimen

De PvdA moet dus weer uitdrukkelijk ideologische antwoorden geven op basale politieke vragen. Zoals men in het verleden de vragen stelde: wat willen we met de auto? Wat is een kind? Zo moet de PvdA de volgende vragen gaan stellen: wat is de mens? Wat willen we met de samenleving? Wat is ons ecosysteem? De antwoorden op die vragen en de uitwerking van die antwoorden zullen opnieuw bepalen wat geldt als efficiëntie, welvaart en groei. En dat zou uiteindelijk de inzet van politiek moeten zijn.

De Partij van de Arbeid zou bijvoorbeeld kunnen stellen dat de mens, naast een concurrerend wezen, hoofdzakelijk een samenwerkend wezen is. Het is dan moeilijk voor te stellen hoe er efficiëntie gewonnen wordt door in alle sectoren van de samenleving marktwerking te introduceren. De alomtegenwoordige klachten vanuit de vermarkte zorg en het vermarkte hoger onderwijs zijn dan ook niet meer te begrijpen met de formule dat er 'publieke waarden' worden geofferd ten bate van efficiëntie. Wat ineens duidelijk wordt is eerder: rendementsdenken is funest voor het rendement. Het succes van een organisatie als Buurtzorg is vanuit dit perspectief verre van verrassend: marktwerking in de zorg is enorm verkwistend. Ook aan de universiteit klinkt

daarom nu de roep om een 'post-bureaucratische universiteit'. De marktgeïnspireerde wedloop om beurzen slokt immers een steeds groter deel van de onderzoekstijd van wetenschappers op. En wat daar efficiënt aan is mag Joost weten. Sociaal-democratische organisatie kan dat veel beter.

Op dezelfde manier moet de Partij van de Arbeid ook weer prioriteit maken van sociaal-economische gelijkheid. Onderzoek toont keer op keer aan dat ongelijkheid een desastreus effect heeft op zo'n beetje alle belangrijke scorelijstjes van een maatschappij: onderling vertrouwen, gezondheid, levensverwachting, criminaliteit, onderwijsprestaties, kansengelijkheid enzovoort. Wat is daar in vredesnaam efficiënt aan? De meeste economen daarentegen zijn geneigd te zeggen dat herverdeling de efficiëntie van het marktmechanisme aantast. Socioloog Merijn Oudenampsen laat zien dat dit idee in de jaren negentig bij de PvdA is geïntroduceerd door huiseconoom Rick van der Ploeg. In diens oratie lezen we: 'Sociale maatregelen die de koek eerlijker proberen te verdelen, zoals een werkloosheidsuitkering, leiden in de praktijk dus bijna altijd tot een kleinere nationale koek.'⁵ Inmiddels zijn er steeds meer economen die dit neoliberale dogma verwerpen en juist tot het inzicht komen dat sociaal beleid kan leiden tot *meer* efficiëntie. De trade-off geldt alleen als je veronderstelt dat de markt een efficiëntiemachine is. De PvdA zou daarentegen moeten laten zien wat voor beschamende inefficiëntie die denivellerende marktmechanisme met al haar maatschappelijke ellende iedere dag weer genereert.

De PvdA moet weer moed krijgen als ze de sociaal-democratie een toekomst wil geven. Ze moet beseffen en uitdragen dat haar waarden niet op gespannen voet staan met efficiëntie, maar dit juist invulling geven. Op die manier moet de PvdA efficiëntie weer tot politieke inzet maken in plaats van ertegenin te werken. Ze moet efficiëntie voor zich claimen door opnieuw een verhaal over de samenleving, mens

Jan Overwijk *De strijd om efficiëntie*

en milieu te vertellen. Ze moet ons vertellen: sociaal-economische gelijkheid in plaats van ongelijkheid is efficiënt; geborgenheid in plaats van flexibiliteit van arbeid is efficiënt; samenwerking in plaats van concurrentie is

efficiënt; een groene in plaats van een grijze economie is efficiënt. Want een sociaal-democratisch alternatief is altijd mogelijk. En het zal het neoliberal kapitalisme een trekschuit doen lijken.

Noten

- 1 www.nrc.nl/nieuws/2013/09/21/jik-ben-niet-het-meest-op-gewonden-type-van-de-pvda-1295111-a1399217
- 2 www.vn.nl/als-ik-ideologische-verhalen-ga-houden-bereik-ik-niks
- 3 www.nrc.nl/nieuws/2016/11/13/stop-met-vernederingskiezer-ervaart-onrecht-5271698-a1531566
- 4 www.pvda.nl/wp-content/uploads/2016/11/Concept-Verkiezingsprogramma-PvdA-2017.pdf
- 5 <https://merijnoudenampsen.org/2016/05/15/de-ideologische-veren-van-rick-van-der-ploeg/>

De VVD: neoliberaliaal tot in de vezels

Hedendaagse marktliberalen stellen graag dat ze niks met het neoliberalisme te maken hebben. En ook dat linkse mensen het woord graag gebruiken om te schelden. Dat is retoriek, laat Lars Cornelissen zien. Wie het reëel bestaande neoliberalisme zoekt, vindt het om de hoek.

LARS CORNELISSEN

Filosoof aan de University of Brighton, UK

In zijn boek *Never Let a Serious Crisis Go to Waste* merkt Philip Mirowski op dat hedendaagse liberale intellectuelen geneigd zijn te ontkennen dat er zoiets bestaat als het neoliberalisme. Hij schrijft:

'All manner of commentators, including, significantly, no small number of neoliberals, have insisted that the theory behind the label never really existed; if they happen to be preternaturally pugnacious, they tend to dismiss it as a swearword emitted by addled denizens of the left.'¹

In de nasleep van de globale kredietcrisis van 2008 is er in Nederland een soortgelijke trend ontstaan. Publieke intellectuelen die zichzelf als (klassieke) liberalen bestempelen – denk onder anderen aan Frits Bolkestein,² Patrick van Schie³ en Edwin van de Haar⁴ – verdedigen nu al jaren de stelling dat het neoliberalisme niet bestaat. Sterker, dat de term een uitvinding is van verongelijkte (overwegend linkse) critici zoals Jan Marijnissen, Paul Kalma en

Frank Ankersmit. Deze critici zouden de term gebruiken om een bepaald soort economisch beleid te omschrijven dat in Nederland in de jaren tachtig voor het eerst werd gevoerd; beleid waarbij privatisering, deregulering en bezuiniging centraal staan.⁵

In de verhitte discussie over het begrip 'neoliberalisme' staat meer op het spel dan het etiket dat Nederlandse intellectuelen van liberale snit hanteren voor hun eigen opvattingen. In wezen draait deze discussie over de aard van de politieke filosofie die onze politieke praktijk vandaag de dag in hoge mate bepaalt. Als links Nederland het huidige politieke landschap wil begrijpen doet zij er goed aan deze discussie serieus te nemen. Laat ik beginnen met een kort overzicht van de voornaamste wapenfeiten tot dusver.

Het debat over het al dan niet bestaan van het neoliberalisme kwam tot een climax in het jaar 2014. In februari van dat jaar verscheen er in *S&D* een reeks stukken die reageerden op een enkele maanden eerder in hetzelfde blad verschenen betoog van Patrick van Schie dat

Lars Cornelissen *De VVD: neoliberal tot in de vezels*

de kritiek op het neoliberalisme wegzette als ‘het hekserijgeloof van deze tijd.’⁶ Voorts verhoogde Van Schie in juni van 2014 de inzet door samen met Martin van Hees en Mark van de Velde het boekje *Neo-liberalisme: een politieke fictie* te publiceren.⁷ Zij concluderen dat de politieke filosofie die in de periode na de Tweede Wereldoorlog werd ontwikkeld door auteurs als Walter Eucken, Wilhelm Röpke, Friedrich Hayek en Milton Friedman met recht liberaal genoemd kan worden, maar ‘dat “het neoliberalisme” als hedendaags verschijnsel niet bestaat.’⁸

De VVD was vanaf haar oprichting expliciet bedoeld als een neoliberale partij

Deze argumentatie stoelt op een tweedeling tussen een (reëel) *historisch* neoliberalisme en een (illusoir) *hedendaags* neoliberalisme. De kern van de aanklacht tegen critici als Marijnissen en Ankersmit is dan ook dat zij ten onrechte de term ‘neoliberalisme’ hantieren voor hedendaags marktgericht beleid – privatiseringen, dereguleringen en bezuinigingen – die geen verwantschap vertonen met de naoorlogse neoliberale doctrine. *Neo-liberalisme: een politieke fictie* is voornamelijk een anti-anti-liberaal manifest. De historische argumenten rammelen, concludeerde Merijn Oudenampsen al eerder.⁹ Hij zag echter het meest cruciale moment uit de geschiedenis van het Nederlandse neoliberalisme over het hoofd: de oprichting van de VVD.

In dit artikel geef ik een aanzet tot een historisch gegronde kritiek op het Nederlandse neoliberalisme. Ik begin door een korte beschouwing te geven van de grondbeginselen

van de neoliberale filosofie en de historisch-filosofische context waarin deze werd ontwikkeld. Daarna bespreek ik de oprichting van de VVD en toon ik aan dat de VVD van origine expliciet bedoeld was als een neoliberale partij. Ik besluit met een korte discussie van de hedendaagse Nederlandse politiek.

Ontstaansgeschiedenis van het neoliberalisme

Het neoliberalisme is in de eerste plaats een politieke filosofie die in de eerste helft van de twintigste eeuw werd ontwikkeld door een groep politiek-economen en filosofen, waaronder de reeds genoemde Hayek, Eucken, Röpke en Friedman, alsmede andere vooraanstaande denkers als Lionel Robbins, Henry Simons en Louis Rougier.¹⁰ Ondanks veelvuldige verschillen deelden zij de overtuiging dat het liberalisme opnieuw leven ingeblazen moest worden.¹¹

Hoewel enkelen van hen al sinds de jaren dertig bezig waren, kwam het neoliberalisme als coherente politiek-filosofische stroming pas op gang na de Tweede Wereldoorlog. Van specifiek belang is het jaar 1947, toen Hayek het netwerk Mont Pèlerin Society opzette.¹² Hiermee kwam het neoliberalisme als coherent politiek project, gericht op een globale neoliberale omwenteling, werkelijk op stoom.

Het voornaamste filosofische doel was het grondig herijken van de klassiek-liberale traditie die teruggaat op Adam Smith en zijn volgelingen. Dit heette nodig omdat aan het eind van de negentiende eeuw, na enkele decennia van op de liberale traditie gestoeld beleid, verscheidene westerse overheden zich grotendeels hadden teruggetrokken uit het economische domein. Al gauw bleek dat, paradoxaal genoeg, de daaruit volgende ongelimiteerde marktwerking onherroepelijk leidde tot monopolie- en kartelvorming en dus tot minder groei. Ondersteund door het werk van onder anderen de sociaalliberalen John Maynard Keynes en Karl Mannheim begonnen overheden gericht en

Lars Cornelissen *De VVD: neoliberal tot in de vezels*

veelvuldig in te grijpen in het economische domein om inflatie onder controle te krijgen en om voor de gehele bevolking werkgelegenheid te scheppen.

In de ogen van de neoliberalen waren beide liberale filosofieën – die van Smith en die van Keynes – schuldig aan het ondermijnen van de vrijheid die ze predikten. Het klassieke liberalisme leidt, zo meenden zij, tot een onvrije markt, gedomineerd door kartels en monopolisten, terwijl het sociaalliberalisme noodzakelijkerwijs een totalitaire staat oplevert die de gehele economie onder zijn hoede neemt. In hun ogen moest er een nieuwe filosofie geformuleerd worden, één die in staat zou zijn om het marktmechanisme vrij te waren van overheidsingrijpen zonder daarbij de fouten te maken waaraan het klassieke liberalisme was bezweken. Dit vereiste volgens hen twee grondige hervormingen.

Ten eerste zien neoliberalen de markt als een voorwaardelijk fenomeen; dat wil zeggen, als een reeks processen en relaties die zich alleen voordoen als aan enkele welbepaalde voorwaarden is voldaan. Dit is dan ook de taak van de overheid: het scheppen van de voorwaarden waaronder marktwerking mogelijk is. Hierbij moet men denken aan wetgeving over privé-eigendom en aan een stabiel monetair raamwerk, maar ook aan anti-monopolie-maatregelen en aan beleid dat de invloed van vakbonden op wetgeving sterk inperkt.

Deze opvatting over de rol van de overheid is de eerste grondige hervorming van de liberale doctrine en is niets minder dan een complete omwenteling: waar de klassieke doctrine volhield dat economische vrijheid alleen mogelijk is onder de voorwaarde dat er geen enkele overheidsinvloed in het economische domein is, stelt de neoliberal dat economische vrijheid alleen mogelijk is als overheidsinmenging de juiste voorwaarden schept.

Direct hieraan verbonden is de tweede grondige hervorming die het neoliberalisme introduceert: het scheppen van de voorwaarden voor marktwerking vereist overheids-

ingrijpen, maar dit is niet het soort ingrijpen dat de keynesiaanse politieke economie voorstaat. De belangrijkste vraag gaat volgens de neoliberalen over de aard van het overheidsingrijpen, dat mag alleen raken aan de *voorwaarden* voor marktwerking – zoals de reeds genoemde wetten tegen monopolie – of kartelvorming. Dit is, in een notendop, de historische context waarin het neoliberalisme werd geformuleerd. De vraag is nu: hoe is het neoliberalisme in de Nederlandse politiek geïntroduceerd?

Pieter Oud, neoliberal

De VVD werd in januari 1948 – negen maanden nadat Hayek de Mont Pèlerin Society leven inblies – opgericht door Pieter Oud, toenmalig hoogleraar parlementaire geschiedenis, oud-minister van Financiën en oud-burgemeester van Rotterdam. Vlak na de Tweede Wereldoorlog werd Oud lid van de in 1946 opgerichte PvdA, maar deze partij stond hem om twee redenen tegen: zij was bereid de Indonesische onafhankelijkheid te accepteren¹³ en zij bepleitte een politiek-economisch beleid dat Oud tegenstond. Daarom verliet hij de PvdA en richtte hij de VVD op.

Hoewel hij een groep sympathisanten om zich heen had verzameld (waaronder de wat charismatischere Dirk Stikker, die direct na de oprichting van de partij haar voorzitter werd), dulde Oud geen enkele tegenspraak bij het formuleren van de grondbeginselen van zijn nieuwe partij. Deze werden vastgelegd in een beginselprogramma dat 24 artikelen kent en dat in januari 1948 werd vastgesteld.¹⁴ Een korte beschouwing van dit door Oud eigenhandig in elkaar gedraaide document geeft direct een inzicht in de neoliberale principes die eraan ten grondslag liggen. Zo luidt artikel 5:

‘Op het terrein der stoffelijke welvaart streeft de Partij, met verwerping zo van de socialistische als van de individualistische economie, naar maatschappelijke verhou-

Lars Cornelissen *De VVD: neoliberal tot in de vezels*

dingen, die sociaal gerechtvaardigd en economisch verantwoord zijn. Zij verwerpt derhalve de leer van het laissez faire laissez passer, die eenieder de vrijheid wil laten naar eigen goeddunken te handelen. Die leer moge aanvaardbaar zijn geweest voor een voorbijgegaan tijdperk in de maatschappelijke ontwikkeling, voor de huidige wereld is een vrijheid voor de enkeling, die geen verantwoordelijkheid tegenover anderen kent, niet langer te aanvaarden. Even onaanvaardbaar is echter een maatschappij waarin de Staat alle macht tot zich zal hebben getrokken en aan de individuele mens alle vrijheid zal zijn ontnomen. De Partij wenst daarom te streven naar het juiste midden, naar een evenwicht tussen maatschappelijke en individuele factoren, omdat zij alleen daarin de mogelijkheid ziet voor de verwezenlijking ener ware vrijheid.'

Wat direct opvalt is dat dit artikel punt voor punt de neoliberale kritiek op de klassiek-liberale filosofie enerzijds en de collectivistische filosofieën anderzijds herhaalt. Wat tevens in het oog springt is de verbinding die gemaakt wordt tussen 'stoffelijke welvaart' en 'ware vrijheid', wat de suggestie wekt dat het Oud voornamelijk te doen is om een vrijemarkt-economie.

In hetzelfde beginselprogramma wordt de rol van de overheid besproken. In artikel 16 staat:

'Erkennende, dat het ingrijpen der overheid in de tegenwoordige maatschappelijke verhoudingen niet kan worden gemist, oordeelt de Partij [...] dat het doel van het overheidsbeleid moet zijn rechtstreekse overheidsbemoeiing zoveel mogelijk overbodig te maken, opdat de overheid zich op den duur zal kunnen beperken tot een taak van toezicht, waarbij zij als hoedster van het algemeen belang corrigerend ingrijpt, wanneer maatschappelijke organisaties, door te eenzijdig te letten op het groepsbelang, het algemeen belang dreigen te schaden.'

Om hetzelfde punt in hedendaags Nederlands te maken: overheidsingrijpen is noodzakelijk, maar enkel met als doel het verminderen van de *algemene* overheidsinmenging. De overheid heeft dus wel degelijk een cruciale rol volgens dit program.

De aard van het overheidsingrijpen dat de VVD voorstaat wordt in dit program eveneens uit de doeken gedaan. Volgens artikel 4 is de VVD van mening 'dat ware vrijheid alleen bestaanbaar is, indien zij gepaard gaat met verantwoordelijkheid. Het is de taak der democratie de voorwaarden te scheppen, waardoor die verantwoordelijkheid tot haar recht kan komen.'

De VVD werd opgericht als alternatief voor het socialisme, maar verwierp ook de klassiek-liberale leer

Met het woord 'democratie' bedoelt Oud het 'parlementair regeringsstelsel' – ofwel de overheid. Met de term 'ware vrijheid' wordt, zoals hierboven reeds werd vastgesteld, hoofdzakelijk gedoeld op economische vrijheid. Kortom: de overheid mag alleen ingrijpen door te intervensiëren op het niveau van voorwaarden.

De grondbeginselen van de VVD komen dus stuk voor stuk overeen met de grondbeginselen van het neoliberalisme.¹⁵ De VVD werd opgericht als alternatief voor het socialisme, maar verwierp eveneens de klassiek-liberale leer. In plaats daarvan wilde men een liberalisme dat een zeer specifieke taak aan de overheid toeschreef, namelijk het scheppen van de voorwaarden voor 'ware' – dat wil zeggen: economische – vrijheid. Wie op deze manier de ontstaansgeschiedenis van de VVD bekijkt moet concluderen dat zij over-

Lars Cornelissen *De VVD: neoliberal tot in de vezels*

duidelijk op een neoliberaal fundament gestoeld is.

Wie niet bereid is mijn oordeel te volgen kan beter vertrouwen op de woorden van de grondleggers van de VVD zelf. Zo omschreef niemand minder dan Pieter Oud, tijdens zijn openingsrede voor het jaarlijkse congres van de VVD in 1952, de ideologie van zijn partij als het 'neo-liberalisme,' dat hij voorts omschreef met de volgende woorden: 'het oude beginsel is gestoken in een nieuw gewaad, passend bij onze tijd. Maar moge het gewaad nieuw zijn, een verloochening van het oude beginsel betekent dit allerminst.'¹⁶

Zes jaar later schreef J. Alers, in een door Oud geredigeerde bundel over de partij-ideologie van de VVD, lovend over Hayek en Röpke, 'twee neo-liberalen die een zeer logisch economisch gebouw optrekken en daarbij duidelijk zeggen wat zij willen'. Hij voegt daaraan toe: 'Veel, maar niet alles, van wat de VVD op economisch gebied wenst, hebben zij theoretisch uiteengezet.'¹⁷

Mark Rutte, neoliberal

Dit roept natuurlijk de volgende vraag op: is de VVD vandaag de dag nog steeds neoliberaal? Het antwoord is: ja. Neem, bijvoorbeeld, een studie die door de Teldersstichting in 1985 werd gepubliceerd, getiteld *Liberalisme en politieke economie*. Dit geschrift, opgesteld door Klaas Groenveld en Andreas Kinneging, stelt zich ten doel 'een standpunt te bepalen omtrent de grondslagen van een liberale economische politiek'.¹⁸

Bij het identificeren van die grondslagen gaan Groenveld en Kinneging te rade bij Eucken, Röpke, Hayek en Friedman - en zij hanteren daarbij de term 'neoliberalisme' om de school van Eucken en Röpke aan te duiden. Men trekt vervolgens de typisch neoliberale conclusie dat de enige taak van economische politiek is ervoor 'te zorgen dat de economie zich weer beweegt naar het gebied waarbinnen het marktmechanisme zorg kan dragen

voor stabiele economische ontwikkelingen'.¹⁹ Dat wil zeggen, in de termen die ik eerder hanteerde, dat de politiek de structurele voorwaarden moet scheppen voor marktwerking, maar dat gericht ingrijpen in de markt uit den boze is.

In het afsluitende hoofdstuk bespreken Groenveld en Kinneging de concrete maatregelen die de neoliberale filosofie voorschrijft om, anno 1985, het marktmechanisme te herstellen en versterken. Van vooraanstaand belang, zo menen zij, is 'evenwichtsherstel' op de markt.²⁰ De beleidsmaatregelen die dat volgens hen mogelijk maken zijn 'bezuiniging, deregulering en privatisering', waarnaast ook verlaging van de belastingdruk wordt genoemd.²¹ Strikt gesproken zijn de beleidsmaatregelen die doorgaans met het neoliberalisme worden geassocieerd dus niet noodzakelijk met de neoliberale politieke filosofie verbonden, maar werden zij in de jaren tachtig door neoliberale denkers voorgeschreven om de fundamentele reden dat het marktmechanisme in hun ogen moest worden hersteld. Dat beleid is zelf, met andere woorden, niet inherent neoliberal, maar de filosofische beginselen waarop zij berusten zijn dat wel.

Sinds het verschijnen van *Liberalisme en politieke economie* heeft de Teldersstichting verscheidene studies gepubliceerd die deze filosofische grondbeginselen verder uitwerken. Een in 1988 verschenen rapport *Liberalisme: een speurtocht naar de filosofische grondslagen*, is een passend voorbeeld. In dit boek zet de stichting bij monde van onder anderen Frits Bolkestein, Uri Rosenthal, Klaas Groenveld en Andreas Kinneging uiteen dat de voornaamste taak van de staat bestaat in 'de regelgeving en de handhaving daarvan die noodzakelijk is om de zelfregulerende orde in goede banen te leiden'; een opvatting die de auteurs expliciet ontleenen aan Hayek.²²

Ook in recentere jaren hebben de VVD en haar wetenschappelijk onderzoeksbureau hun neoliberale erfenis veelvuldig bevestigd.

Lars Cornelissen *De VVD: neoliberal tot in de vezels*

Niemand minder dan Mark Rutte beriep zich in 2007 bijvoorbeeld op het gedachtegoed van Hayek om te betogen dat de overheid louter een 'voorwaardenscheppende functie' heeft.²³ Voorts worden in recente publicaties van de Teldersstichting vooraanstaande neoliberale denkers zoals Hayek, Eucken en Friedman onverminderd vaak aangehaald om de beginnelen van het liberalisme te duiden.²⁴ Tot slot wordt de ideale staat in publicaties van diezelfde stichting nog altijd omschreven als een staat 'die actief vormgeeft aan de randvoorwaarden van een zuivere markt.'²⁵

De centrale stelling van *Neo-liberalisme: een politieke fictie* – dat het neoliberalisme geen hedendaags verschijnsel is – blijkt dus ongefundeerd. De neoliberale filosofie, waarvan de onderscheidende kwaliteit is dat zij het als de voornaamste taak van de overheid beschouwt om de voorwaarden voor marktwerking te schepping, wordt in ons land al ruim tachtig jaar vertegenwoordigd door de VVD en is, gezien het electorale succes van deze partij het afgelopen decennium, invloedrijker dan ooit.

Neoliberalisme en linkse kritiek

Volgens Mirowski is het ten tonele verschijnen van hardnekkige ontkenners van het bestaan van deze of gene ideologie doorgaans een teken dat die ideologie juist bij hen welig tiert. Het is dan ook geen toeval dat in ons land de meest hardnekkige ontkenners van het neoliberalisme stuk voor stuk gelieerd zijn aan de VVD of aan de Teldersstichting. Dit wil uiter-

aard niet zeggen dat de VVD de enige politieke partij is die er een neoliberale politieke filosofie op nahoudt (of na heeft gehouden), temeer daar enkele aspecten van het neoliberale gedachtegoed zich in de jaren tachtig in hoog tempo door het Nederlandse politieke landschap verspreidde.²⁶ Het impliceert echter wel dat de VVD als enige partij nagenoeg volledig op de neoliberale filosofie is gestoeld.

Dit verklaart waarom de VVD het meeste baat heeft bij het optrekken van een rookgordijn omtrent het neoliberalisme. Immers, middels dat rookgordijn kan zij zich distantiëren van de neoliberale ideologie, die vandaag de dag (volledig terecht) te boek staat als de drijvende kracht achter de Chileense coup van 1973, de vernietiging van de westerse verzorgingsstaat, de autoritaire afhandeling van de Griekse schulden crisis en talloze vergelijkbare sociale catastrofes.

Om beter te begrijpen hoe deze zelfde ideologie de hedendaagse Nederlandse politiek in haar grip heeft, zou links Nederland zich moeten richten op het formuleren van een coherent begrip van en rigoureuze kritiek op het neoliberalisme. Doordat de linkse kritiek tot op heden overwegend zwak is geweest en nog altijd een rigoureuze historisch begrip van het neoliberale denken ontbeert, is het voor de VVD makkelijk gebleken de eigen wortels te verbergen. Zolang er aan een dergelijk begrip gebrek is zal het eenvoudig zijn voor de VVD om zichzelf als een ideologisch neutrale partij voor te doen; gelijk een kameleon tegen een groene achtergrond.

Noten

- 1 Mirowski, P. (2013), *Never Let a Serious Crisis Go to Waste: How Neoliberalism Survived the Financial Meltdown*, Londen: Verso, p. 27.
- 2 Zie bijvoorbeeld Bolkestein, F. (2009), 'De ware liberaal is een

realist', *Trouw*, 17 maart, <https://www.nrc.nl/nieuws/2009/03/17/de-ware-liberaal-is-een-realist-11699053-a345821>.

- 3 Van Schie, P. (2013), 'Neoliberale nachtmerrie... ontwaakt!', *S&D* 2013-6, pp. 72-78; Dupuis, H. & P. van Schie (2013), *Liberal Spiegel. Reflecties op*

zestien veelgehoorde vooroordelen over het liberalisme en de VLF, 's-Gravenhage: Teldersstichting, p. 43; Van Schie, P. (2014), 'Neoliberalisme is een nonsenswoord', *Trouw*, 8 september, <https://www.trouw.nl/home/neoliberalisme-is-een-%20nonsenswoord~aebda1cof/>; Van Schie, P. & P.

Lars Cornelissen *De VVD: neoliberal tot in de vezels*

- Kalma (2014), 'Het neoliberalisme is een links spookbeeld', *de Volkskrant*, 1 maart, www.volkskrant.nl/archief/het-neoliberalisme-is-een-links-spoekbeeld~a3605532/.
- 4 Van de Haar, E. (2012), 'Het neoliberale fantoom', *De groene Amsterdammer*, nummer 7 (februari), <https://www.groene.nl/artikel/het-neoliberale-fantoom>.
- 5 Zie bijv. Marijnissen, J. (2003), *Nieuw optimisme*, Soesterberg: Aspekt; Ankersmit, F. (2009) 'Het neoliberalisme is niet liberaal', *Filosofie.nl*, 17 maart, <https://www.filosofie.nl/nl/nieuws/12424/het-neoliberalisme-is-niet-liberaal.html>.
- 6 Van Schie, 2013, p. 73. Voor de reacties, zie *S&D*/2014-1. De bijdragen waren van Thomas von der Dunk, Paul Kalma, Arjan Vliegthart en Naomi Woltring.
- 7 Van Hees, M., P. van Schie & M. van de Velde (2014) *Neoliberalisme. Een politieke fictie*, Amsterdam: Boom.
- 8 Ibidem, p. 8.
- 9 Oudenampsen, M. (2014), 'Mistvorming rond het neoliberalisme', www.wbs.nl/opinie/all/twist-over-het-neoliberalisme.
- 10 Voor overtuigende historische portretten van het neoliberalisme, zie o.a. Audier, S. (2012), *Néo-libéralisme(s): Une archéologie intellectuelle*, Parijs: Grasset; Foucault, M. (2004), *Naissance de la biopolitique. Cours au Collège de France, 1978-1979*, Parijs: Seuil; Gallimard; Mirowski, P. & D. Plehwe (red.) (2009), *The Road from Mont Pèlerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*, Cambridge: Harvard University Press; Peck, J. (2010), *Constructions of Neoliberal Reason*, Oxford: Oxford University Press. Goede historische studies van het neoliberalisme door Nederlandse auteurs zijn helaas schaars. Zie o.a. Zijlstra, J. (1956) *Economische orde en economische politiek*, Leiden: H.E. Stenfert Kroese; Meijer, G. (1988) *Het neoliberalisme. Neoliberalen over economische orde en economische theorie*, Assen & Maastricht: Van Gorcum; Woltring, N. (2012) 'De erfenis van het neoliberalisme', *S&D*/2012-6, pp. 7-15; Woltring, N. (2014), 'Neoliberalisme in drie bedrijven', *S&D*/2014-1, pp. 36-42.
- 11 Voor een gedetailleerde discussie van de verschillen tussen de diverse substromingen die het neoliberalisme rijk is, zie o.a. Audier, 2012.
- 12 Zie in het bijzonder Mirowski & Plehwe (red.), 2009.
- 13 Ik heb hier helaas niet de ruimte om in te gaan op de rol die koloniale politiek speelde in de oprichting van de VVD. Voor meer informatie over het ontstaan van de VVD en de rol die hierin gespeeld werd door de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog zie bijvoorbeeld Vermeulen, A. (2013), *De liberale opmars. 65 jaar VVD in de Tweede Kamer*, Amsterdam: Boom.
- 14 Dit program is online te vinden: irs.ub.rug.nl/dbi/4c3f013a03ee7.
- 15 Zie ook Oud, P.J. (1958), 'Modern staatkundig liberalisme,' in: P.J. Oud, N.E.H. van Esveld, J. Alers, J.P. van Mullem & H. van Riel, *Enige aspecten van het moderne liberalisme*, Leiden: H.E. Stenfert Kroese, pp. 1-20. In dit artikel ontwikkelt Oud eveneens een kritiek op het klassieke liberalisme en spreekt hij op dezelfde manier over de rol van de overheid en over de aard van diens ingrijpen.
- 16 Oud, P. (1952), 'Openingsrede voor jaarlijkse algemene vergadering VVD,' *Vrijheid en democratie*, no. 208, p. 6.
- 17 Alers, J. (1958), 'Modern economisch liberalisme,' in: Oud et al., *Enige aspecten van het moderne liberalisme*, pp. 44-63, p. 50.
- 18 Groenveld, K. & A.A.M. Kinneging (1985) *Liberalisme en politieke economie*, 's-Gravenhage: TeldersStichting, p. v.
- 19 Ibidem, p. 70.
- 20 Ibidem, p. 90.
- 21 Ibidem, p. 95.
- 22 Kinneging, A.A.M. (1988) *Liberalisme: Een speurtocht naar de filosofische grondslagen*, 's-Gravenhage: TeldersStichting, p. 28.
- 23 Rutte, M. (2007), 'Politiek van wantrouwen', *Elsevier* (11 augustus), pp. 26-27, p. 27.
- 24 Zie bijvoorbeeld de bijdragen in Van de Velde, M. (red.) (2004), *Marktmeesters: Portretten van vooraanstaande liberale economen*, Amsterdam & Den Haag: Boom & Teldersstichting. Zie ook Van Hees, M., F. de Beaufort, B. de Bruin, P. van Schie & M. Wisenburg (2014), *Liberale verantwoordelijkheid: Individuele, economische en democratische plichten*, Den Haag: TeldersStichting, hoofdstukken 4 en 5.
- 25 Wissenburg, M. (2011), *Eerlijk is eerlijk: Wat een liberaal van de staat mag verwachten en van zichzelf moet vergen*, Den Haag: Teldersstichting, p. 34. Zie ook Van Hees et al. (2014), pp. 10-11 en *passim*.
- 26 Zie bijvoorbeeld Woltring (2012) en Kalma, P. (2014), 'Het neoliberalisme voor coalitiepartners verklaard', *S&D*/2014-1, pp. 14-22 over de neoliberale invloeden op de PvdA.